

SUDĚBNÍK MCHITARA GOŠE A JEHO VLIV NA PRÁVO KAVKAZSKÝCH NÁRODŮ

STANISLAV BALÍK

Ústavní soud ČR, Fakulta právnická ZČU, Česká republika

Abstract in original language

Příspěvek je věnován významné středověké arménské právní památce tzv. Suděbníku Mchitara Goše ze 12. století, jeho zdrojům a jeho vlivu na právo v kavkazských zemích. Suděbník Mchitara Goše vychází z řady pramenů, zejména z biblických zákonů obsažených ve druhé a třetí knize Mojžíšově, církevních zákonů přijatých Efeským a Konstantinopolským koncilem a místními arménskými koncily, z práva jiných národů, a to křesťanských i islámských, a arménských právních obyčejů. Příspěvek se zabývá vlivem Suděbníku na pozdější arménské právní památky i na gruzínský zákoník Vachtanga VI. Pozornost je věnována i používání Suděbníku mimo arménské území, zejména v Polsku, kde král Zikmund I. v r. 1519 potvrdil latinský překlad Suděbníku jako oficiální předpis pro rozhodování ve věcech, jejichž účastníky byli Arméni. Suděbník byl arménskou menšinou v Polsku používán až do r. 1790.

Key words in original language

Právní dějiny Arménie; Suděbník Mchitara Goše; arménská menšina v Polsku; kavkazské země.

Abstract

The paper is devoted to the important mediaeval Armenian legal document from the 12th century known as the Sudebnik of Mkhitar Gosh, its sources, and its influence on the law in Caucasian countries. The Sudebnik of Mkhitar Gosh is based on a number of sources, in particular the biblical laws contained in the Second and Third Books of Moses, the ecclesiastic laws adopted by the Council of Ephesus, the Council of Constantinople and local Armenian councils, the law of other nations (both Christian and Islamic), and Armenian legal customs. The paper considers the influence of the Sudebnik on later Armenian legal documents and on the Georgian Code of Vakhtang VI. It also investigates the use of the Sudebnik outside Armenian territory, particularly in Poland, where in 1519 King Sigismund I acknowledged the Latin translation of the Sudebnik as the official code for rulings in matters concerning Armenians. The Sudebnik was used by the Armenian minority in Poland until 1790.

Key words

Armenian legal history; Sudebnik of Mkhitar Gosh; Armenian minority in Poland; Caucasian countries.

1. ÚVOD

Důvodem, pro který jsem se přihlásil na tuto konferenci s referátem o arménském Suděbníku Mchitara Goše, není primárně - ač by se tak na první pohled mohlo zdát - to, že Suděbník zmiňuji na právnických fakultách v Plzni, Brně a Olomouci při výuce právních dějin mimoevropských zemí¹ a v Plzni navíc při výuce oboru právních dějin zemí a národů bývalého SSSR, kam arménská právní historie tématicky spadá. Není jím ani pouhé získání záminky k publikaci dalšího příspěvku s arménskou tematikou². Příklad této středověké právní památky, jak bude podáváno dále, totiž velmi úzce souvisí s konferenčním tématem tvorby práva v historickém vývoji.

2. AUTOR A PRAMENY SUDĚBNIKU MCHITARA GOŠE

Mchitar Goš (cca 1130-1213) patřil bezpochyby k nejvýraznějším osobnostem arménské kultury 2. poloviny 12. a počátku 13. století, podle arménského právního historika Rubena Avakjana byl prý ve své době *"nejvýznamnějším ze všech nám známých znalců práva, jemuž nebylo rovného jak v Evropě, tak v Přední Asii."* Mchitar Goš je charakterizován jako *"zákonodárce, znalec práva, církevní a společensko-politický činitel, pedagog, básník, stoupenec nezávislosti Arménie, myslitel a učený mnich"*.³ Tento vysoký církevní hodnostář (vardapet) většinu života tvořil v klášteře v dnešním Gošavanu, který založil a v němž sepsal nejen Suděbník, ale i většinu svého bohatého literárního díla.

¹ Srv. blíže Balík S., Balík S. ml., Právní dějiny mimoevropských zemí (Stručný nástin). 2. rozšířené vydání, Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s. r. o., 2006, str. 3-4; Balík S., Několik poznámek o výuce Obecných právních dějin a Právních dějin mimoevropských zemí na Fakultě právnické Západočeské univerzity v Plzni od zahájení výuky do dnešních dnů, in: Knoll V. (ed.), Acta historico-iuridica Pilsnensia 2006, Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s. r. o., 2007, str. 13-17. Pro rozlišení budou jména autorů v poznámkovém aparátu a přehledu literatury uváděna takto: Balík S.=Stanislav Balík (1928), Balík S. (ml.)=Stanislav Balík (1956).

² Srv. Balík S. (ml.), Památník arménského písemnictví, Lidová demokracie, 3. 12. 1985, str. 1; Balík S. (ml.), Arménie: Příprava zákona o advokacii, Bulletin advokacie č. 10/2004, str. 103-104; Odlišné stanovisko soudce Stanislava Balíka (ml.) k nálezů Ústavního soudu ČR sp. zn. Pl. ÚS 2/06 (č. 10/2008 Sb.); Balík S. (ml.), Osnova Ústavy nezávislé Arménie Šamira a Akona Šamirjanových z let 1773-1788, in: Kokeš M., Pospíšil I. (ed.), In dubio pro libertate. Úvahy nad ústavními hodnotami a ústavním právem. Pocta Elišce Wagnerové u příležitosti životního jubilea, Brno: Masarykova Univerzita, 2009, str. 23-32.

³ Srv. Авакян Р. О., Памятники армянского права, Ереван: ЕФ МИЮИ-XXI ВЕК, 2000, стр. 233-234. O arménských dějinách podrobněji srv. dále např. Redgateová E. A., Arméni, Praha 2003; Šaginjan V., Dějiny Arménie od počátku až do roku 2000, Praha 2001; Орманян М., Армянская Церковь, Ереван 2005; Brentjes B., Arménie. Tři tisíce let dějin a kultury, Praha 1976 aj.

Mchitar Goš započal psaní Suděbníku v r. 1184. V té době byly sice k dispozici překlady Zákonů křesťanských císařů Konstantina, Theodosia a Lva, dále Eklogy a také biblických zákonů do staroarménštiny, které pořídil Gošův souputník Nerses Lambronatsi, k dispozici byla Mchitaru Gošovi jistě i Arménská kniha kánonů, sestavená v 8.století arménským katolikosem Hovanem Odznetsim, potvrzená třetím Dvinským koncilem v r. 719 a po dvě staletí doplňovaná.⁴

Autor Suděbníku sám v desáté hlavě Úvodu psal *"o tom, z jakých pramenů či od jakých národů se chystáme přejímat soudní řády potvrzující naši pravdu, a o tom, jaký je obsah našeho Suděbníku"*. Pokud jde o národy, s jejichž právem se seznámil a vzal je jako - řečeno moderní terminologií - referenční kritérium, Mchitar Goš uvedl:

"Za prvé, pokládáme za správné čerpat ze stávajících obyčejů, které jsou chovány v ústní podobě u Abraháma a dalších patriarchů, jakož i u pohanů; z těchto obyčejů, podle nichž se učili soudit cizoložníky, zloděje a vrahy.

Za druhé, přejímáme od všech křesťanských národů jako rodných bratrů. Co vše jsme slyšeli a viděli u jejich mravních soudů, to vše sepisujeme v Suděbníku.

Za třetí, přejímáme i od muslimů, vybíráme ale a nepřejímáme jejich chybné normy a soudní pravidla, která se učili u Mohameda, nýbrž pouze to, co převzali ze zákonů Mojžíšových."⁵

V citované desáté hlavě Úvodu Mchitar Goš zároveň napsal, že bude čerpat z knih Mojžíšových, z nichž výslovně uvedl Exodus a Deuteronomium, z kanonických knih a ze všech knih Starého a Nového zákona.⁶

Mohlo by se zdát, že Suděbník Mchitara Goše je tak - alespoň podle slov svého autora - eklektickým zpracováním právních norem z různých právních řádů a arménských právních obyčejů. Z textu Suděbníku je však zřejmé, že Goš cituje nejvíce z knih Mojžíšových, dále z ostatních částí

⁴ Srv. též Harutyunyan G. G., *Constitutional culture: The lessons of the history and the challenges of the time*, Yerevan 2005, str. 379, 382-383. (cituji dle anglického resumé monografie psané v arménštině).

⁵ Srv. český překlad in: Balík S., Balík S. ml., *Texty ke studiu právních dějin evropských zemí a USA*, Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s. r. o., 2005, str. 123-124. Tento překlad vychází z *Армянский "Судебник" Мхитара Гоша. Перевод с древнеармянского А. А. Паповяна. Редакция, вступительная статья и примечания Б. М. Арутюняна*, Ереван: Институт истории АН Армянской ССР, 1954.

⁶ Text Suděbníku Mchitara Goše v ruském jazyce přináší nejnověji Авакян Р. О., *Памятники армянского права*, Ереван: ЕФ МИЮИ-XXI ВЕК, 2000, стр. 254-438. V dalším textu, pokud nebude uvedeno jinak, vycházím z tohoto ruského překladu.

Starého a Nového zákona a z církevních zákonů přijatých na různých koncilech. Autor v desáté knize Úvodu ostatně dal najevo, že přímá citace Koránu nepřichází v úvahu. O právu jiných křesťanských národů se Mchitar Goš zmínil spíše proto, aby dal najevo rozsah svého právního vzdělání, jinak je v textu uvádí spíše výjimečně, jako např. v šesté hlavě Úvodu o tom, *"jaké by měly být soudy, žalobci a žalovaní"*, byzantský a gruzínský příklad tříčlenných soudních senátů z důvodů právně srovnávacích.

Suděbník Mchitara Goše se skládá z Úvodu o dvanácti hlavách a dvou částí. První část o 124 člancích nese název Církevní zákony, druhá o 130 člancích je nazvána Světské zákony. Sepsáním arménského obyčejového práva jsou především Světské zákony, i zde má však původ v obyčejovém právu pouhých 43% článků.⁷

Články Suděbníku vycházející z biblického či kanonického práva mají nezřídka podobu spíše učebnice práva. Často začínají citátem z Bible či kánonu, někdy po citátu z Bible následuje výklad o odpovídajícím kánonu, posléze akceptace předloh nebo naopak jejich modifikace, odpovídající dobovým arménským realitám. Za ukázky přibližující popsanou formu mohou posloužit např. čl. 163 a 164 Suděbníku, zařazené do Světských zákonů.

Článek 163 Suděbníku upravuje krádež volů, oslů a obdobných zvířat:

"Jestliže někdo ukradne vola nebo ovci, porazí jej nebo prodá, dá náhradou pět volů za vola a čtyři ovce za ovci. Jestliže nemá čím zaplatit, bude prodán za hodnotu ukradeného. Jestliže bude chycen a nalezne se u něho to, co ukradl, živé, ať je to vůl, osel či jiné obdobné zvíře, včetně ovce, poskytne dvojnásobnou náhradu."⁸

Zákon budiž jasný: za nenávratně odvedené je povinen zaplatit pětinasobek nebo čtyřnasobek, za nalezených pouze dvojnásobek. V tomto duchu přijmeme toto pravidlo zákona Mojžíšova."

Článek 164 Suděbníku je *"o soudu nad zloději, kteří se vloupali do domu"*.

"Jestliže v domě bude přistižen zloděj, který, jsa raněn, zemře, tehdy se jeho zabití tomu, který jej zabil, nebude klást za vinu. Avšak jestliže nad zlodějem

⁷ Srv. Авакян Р. О., Памятники армянского права, Ереван: ЕФ МИЮИ-XXI ВЕК, 2000, стр. 236.

⁸ Exodus, XXI, 37; XXII, 2, 3.

*vyšlo slunce, tehdy na tom, kdo jej zabil, ulpí krev zabitého a ten, kdo jej zabil, sám má být zabit.*⁹

Posvátný zákon Mojžíšův nepokládá za hřích zabití vykonané neúmyslně v noční temnotě.. Člověka, který zabil za úsvitu, je třeba soudit jako úmyslného vraha, neboť zloděje, lidi, které kradou, zákon káže vydat na smrt. My však ustanovujeme, jak je uvedeno, pokutu a výkupné jak v případě úmyslného, tak neúmyslného zabití. Ukradené se nahrazuje jako v ostatních případech, jestliže se ztratilo, čtyřnásobkem, neztratilo-li se, dvojnásobkem."

Zatímco Církevní zákony a Světské zákony obsahují normy kanonického i světského, převážně hmotného práva, má Úvod povahu nejen prologu či preambule, ale též pojednání právněfilosofického, teoretického, právně-etického a náboženského. Úvod se však zabývá i metodologickými otázkami, vysvětluje, proč je nutné sepsání práva, a jak má být právo aplikováno. Z hlediska tvorby práva je podstatné, že Mchitar Goš v desáté hlavě Úvodu mimo jiné napsal, že *"jsme položili základ Suděbníku, a je nutné, aby se postupně a ve všech časech rozrůstal, zahrnoval po pořádku všechna budoucí soudní rozhodnutí moudrých lidí."* Goš tak vedle dosavadních pramenů pro budoucnost připouští soudcovskou tvorbu práva a otevírá prostor pro novelizace a revize Suděbníku, který, ač byl napsán i z popudu katolíkose kavkazské Albánie Stefanose¹⁰, byl zprvu pouze právní knihou.

3. VLIV SUDĚBNÍKU MCHITARA GOŠE NA PRÁVO KAVKAZSKÝCH NÁRODŮ

Vliv Suděbníku Mchitara Goše na právo kavkazských národů je obecně uznáván, diskuse se vede spíše o jeho rozsahu. Z pohledu shora naznačených úvah samotného autora Suděbníku o dalším osudu jeho díla lze pak následující významnou arménskou právní památku, Suděbník Smbata Sparapeta z 2. poloviny 13. století, pokládat za další upravenou verzi Suděbníku Mchitara Goše. Některé skupiny autorů dokonce pokládají Smbatův Suděbník za pouhý překlad či zkrácený překlad Suděbníku Mchitara Goše.¹¹

⁹ Exodus, XXII, 1. Při překladu vycházím z textu Suděbníku, nikoliv z novodobé podoby Bible. Pro porovnání srv. Bible. Písmo Svaté Starého a Nového zákona. Český ekumenický překlad. Praha: Česká biblická společnost 1996, str. 32-83.

¹⁰ Srv. třetí hlavu Úvodu Suděbníku Mchitara Goše.

¹¹ Podrobněji o průběhu této diskuze srv. Авакян Р. О., Памятники армянского права, Ереван: ЕФ МИЮИ-XXI ВЕК, 2000, стр. 439-462.

Gošův Suděbník byl znám i autorům osnovy Ústavy nezávislé Arménie Šamiru a Akonovi Šamirjanovým, žijícím ve 2. polovině 18. století v indickém Madrasu. Jak bude pojednáno dále, teritoriální působnost Suděbníku Mchitara Goše přesáhla díky rozsáhlé diaspoře Arménů arménské území, a to bez ohledu na to, kdo právě v samotné Arménii vládl. Jako právní kniha byl používán - s výjimkou, o níž bude dále řeč - ještě v této době.

Mimo Arménii se pak Suděbník Mchitara Goše počátkem 18. století stal jedním z hlavních pramenů gruzínského Zákoníku Vachtanga VI. Z důvodu objektivity nelze souhlasit s názorem, že by však byl zdrojem jediným. Je evidentní, že obě právní památky dále vycházejí z biblických a církevních zákonů, Zákoník Vachtanga VI. reflektuje navíc gruzínské církevní i světské psané a obyčejové právo.¹²

Před nedávnem bylo namátkově poukázáno na obsahovou podobu ustanovení Zákoníku Vachtanga VI. o soudech a soudcích a kapitol V. a VI. Úvodu Suděbníku Mchitara Goše.¹³ Gošův soudce tak měl být "...hloubavý, rozumově vyspělý...Proto soudci přísluší být ve všech vztazích učeným, uměřeným, moudrým a nestranným..."¹⁴, Vachtangův soudce pak podle §3 Zákoníku "zvídavý, bystrý, přemýšlivý v rozhodování, klidný, vážený a prozíravý". V obou případech měl být soudce spravedlivý a poslušný Boha.

Jednotlivé právní památky shora uvedené by si jistě zasloužily podrobnějšího srovnání, které rozsah tohoto spíše informativního příspěvku nedovoluje, jisté však je, že obecně vycházely ze shodných duchovních a hodnotových základů a že Suděbník Mchitara Goše, který byl nejstarší z těchto právních pramenů, všichni pozdější autoři dobře znali a inspirovali se jím.

4. PŮSOBNOST SUDĚBNÍKU MCHITARA GOŠE V ARMÉNSKÉ DIASPOŘE

Samostatnou kapitolou je aplikace Suděbníku Mchitara Goše arménskými komunitami, žijícími v diaspoře. Ty byly rozptýleny po celém dostupném světě. Je známo, že Arméni, jichž tradičně žije mimo vlast velké množství, obvykle neasimilují. Bylo tomu tak od samého počátku středověku, arménské komunity navíc zůstaly s Arménií v kontaktu i prostřednictvím

¹² Viz též Assatiani N., Bendianachvili A., Histoire de la Géorgie, Paris: L' Harmattan, 1997, str.205; Code géorgien du roi Vakhtang VI, publié pour la première fois en version française et annoté par Josef Karst, Strasbourg, 1934 s komentáři z let 1935 a 1937.

¹³ Srv. Balík S., Balík S. ml., Několik poznámek o procesních ustanoveních gruzínského Zákoníku Vachtanga VI., in: Pocta doc. Petru Hlavsovi k 70. narozeninám, Olomouc: Právnická fakulta UP (v tisku).

¹⁴ Balík S., Balík S. ml., Texty ke studiu právních dějin evropských zemí a USA, Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s. r. o., 2005, str. 123.

církevní organizace arménské církve, která byla tradiční ochránkyní národních tradic a kultury.

Arménské komunity v zahraničí žily svým vlastním právním životem, v němž sehrál Suděbník Mchitara Goše významnou roli. O tom, že tomu tak bylo, svědčí i celá řada dochovaných rukopisů Suděbníku ve světových knihovnách.

Největšího uznání se Suděbníku Mchitara Goše dostalo v Polsku, na Ukrajině, i v dalších zemích Litevského knížectví resp. pozdější Polsko-Litevské unie. Zde se dostalo Arménům, obdobně jako německému obyvatelstvu zvláštního postavení a samosprávy.¹⁵ Mezi arménskými komunitami dosahovaly většího významu např. komunity v Kamenci Podolském, Lvově a dalších městech.

Suděbník Mchitara Goše byl pro věci Arménů zprvu aplikován jako právní kniha. Ještě v r. 1518 tak např. polský král Zikmund I. zrušil jako nezákonný rozsudek Lvovského soudu, který podle magdeburského práva odsoudil k trestu smrti za cizoložství Arména, který udržoval poměr s manželskou Lvovského měšťana. Král zároveň odsoudil Lvovské soudce k pokutě 200 marek a každý arménský majitel domu ve Lvově obdržel satisfakci ve výši 20 grošů.¹⁶

V následujícím roce 1519 pak Zikmund I. dokonce potvrdil Suděbník v překladu do latiny jako zákoník upravující rozhodování ve věcech, jejichž účastníky byli Arméni. Stalo se tak mimochodem deset let před vydáním prvního Litevského statutu.

Králův počin podtrhl aplikaci principu personality práva a umožnil arménským soudům Suděbník nejen aplikovat, ale i judikatorně dotvářet. I v případě tzv. Zákoníku polských Arménů se tak objevují občas názory, že jde o samostatnou právní památku, která toliko čerpá z Gošova Suděbníku, převažuje však názor, že jde pouze o překlad Suděbníku. Ten byl v r. 1601 přeložen ještě do polštiny. Nelze ostatně přehlédnout i další obdobné mutace Suděbníku v dalších arménských komunitách.

Jak již bylo řečeno výše, působnost Suděbníku přesáhla arménské teritorium a polský příklad se liší od ostatních zemí především tím, že se Suděbníku dostalo oficiální královské sankce. Suděbník tu takto platil až do r. 1790, kdy byla náboženská, správní a soudní autonomie Arménů zrušena.

¹⁵ Podrobný přehled literatury a přehledné zpracování této problematiky zejména srv. Григорян В. Р., История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии), Ереван: Матенбдаран, 2005. passim

¹⁶ Srv. Григорян В. Р., История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии), Ереван: Матенбдаран, 2005, s. 198.

5. ZÁVĚR

Závěrem ve vztahu ke konferenčnímu tématu lze shrnout, že arménský Suděbník Mchitara Goše je významnou středověkou právní památkou, která nejen svojí teritoriální působností a aplikací překročila arménské území.

Suděbník Mchitara Goše s dalšími právními památkami, jejichž se stal inspiračním zdrojem či předlohou, spojuje vazba k biblickým a církevním zákonům a tedy i náboženský kontext, který je Arménům i Gruzínům duchovně velmi blízký.

Z hlediska tvorby Suděbníku nelze přehlédnout Gošovo všestranné vzdělání, využití metod právněhistorické, komparatistické a právněfilosofické. Se sesbíranými normami Goš kriticky pracoval a reagoval tak na dobové poměry. Sám Goš vnímal svůj text pouze jako výchozí krok, vyjádřil se pozitivně k soudcovské tvorbě práva a budoucím novelizacím a revizím Suděbníku.

Suděbník Mchitara Goše je tak po zásluze vnímán jako nosný pilíř ve vývoji arménského právního myšlení. Zcela jistě by si zasloužil samostatnou studii věnovanou právnímu rozboru jeho obsahu.

I v tomto případě se českému čtenáři *"ukazuje, že jistá současná geografická izolace Arménie by mohla být i příčinou nezaslouženého pozapomenutí právní památky, která svým významem přesahuje arménské národní právní dějiny a dokumentuje mimo jiné i skutečnost, že nikoho nelze a priori podceňovat."*¹⁷

Literature:

- Авакян, Р. О.: Памятники армянского права, Ереван: ЕФ МИЮИ-XXI ВЕК, 2000, 1018 с. ISBN 99930-859-0-1.
- Армянсий "Судебник" Мхитара Гоша. Перевод с древнеармянского А. А. Паповяна. Редакция, вступительная статья и примечания Б. М. Арутюняна, Ереван: Институт истории АН Армянской ССР, 1954.
- Assatiani N., Bendianachvili A., Histoire de la Géorgie, Paris: L' Harmattan, 1997, 335 s. ISBN 2-7384-6186-7.

¹⁷ Srv. .); Balík S. (ml.), Osnova Ústavy nezávislé Arménie Šamira a Akona Šamirjanových z let 1773-1788, in: Kokeš M., Pospíšil I. (ed.), In dubio pro libertate. Úvahy nad ústavními hodnotami a ústavním právem. Pocta Elišce Wagnerové u příležitosti životního jubilea, Brno: Masarykova Univerzita, 2009, str. 31-32.

- Balík , S., Balík ,S. ml.: Právní dějiny mimoevropských zemí (Stručný nástin). 2. rozšířené vydání, Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s. r. o. , 2006, 223 s. ISBN 80-86898-62-8.
- Balík, S., Balík, S. ml.: Texty ke studiu právních dějin evropských zemí a USA, Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s. r. o., 2005. 271 s. ISBN 80-86898-28-8.
- Balík, S.: Několik poznámek o výuce Obecných právních dějin a Právních dějin mimoevropských zemí na Fakultě právnické Západočeské univerzity v Plzni od zahájení výuky do dnešních dnů, in: Knoll, V. (ed.): Acta historico-iuridica Pilsnensia 2006, Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, s. r. o., 2007, s. 13-17. ISBN 978-80-7380-085-7.
- Balík, S. (ml.): Památník arménského písemnictví, Lidová demokracie, 3. 12. 1985, str. 1.
- Balík, S. (ml.): Arménie: Příprava zákona o advokacii, Bulletin advokacieč. 10/2004, s. 103-104. ISSN 1210-6348.
- Balík, S. (ml.): Osnova Ústavy nezávislé Arménie Šamira a Akona Šamirjanových z let 1773-1788, in: Kokeš, M., Pospíšil, I. (ed.): In dubio pro libertate. Úvahy nad ústavními hodnotami a ústavním právem. Pocta Elišce Wagnerové u příležitosti životního jubilea, Brno: Masarykova Univerzita, 2009, s. 23-32. ISBN 978-80-210-4837-9.
- Bible. Písmo Svaté Starého a Nového zákona. Český ekumenický překlad. Praha: Česká biblická společnost, 1996. ISBN 80-85810-11-5.
- Brentjes, B.: Arménie. Tři tisíce let dějin a kultury, Praha 1976.
- Code géorgien du roi Vakhtang VI, publié pour la première fois en version française et annoté par Josef Karst, Strasbourg, 1934 s komentáři z let 1935 a 1937.
- Григорян В. Р., История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии), Ереван: Матенбдаран, 2005. 300 s.

- Harutyunyan ,G. G.: Constitutional culture: The lessons of the history and the challenges of the time, Yerevan, 2005. ISBN 99930-66-38-9.
- Odlišné stanovisko soudce Stanislava Balíka (ml.) k nálezu Ústavního soudu ČR sp. zn. Pl. ÚS 2/06 , č. 10/2008 Sb.
- Орманян, М.: Армянская Церковь, Ереван: АНКЮОНАКАР 2005, 238 s., ISBN 99941-949-4-1.
- Redgateová: E. A, Arméni, Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2003, 424 s. ISBN 80-7106-350-9.
- Šaginjan, V.: Dějiny Arménie od počátku až do roku 2000, Praha: Univerzita Karlova v Praze - Nakladatelství Karolinum 2001, 209 s. ISBN 80-246-0196-6.

Contact – email

Balikovi@seznam.cz